

Когнітивні та лінгвокультурологічні аспекти дослідження мови

УДК 811.161.2'37

М. П. Бобро

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Опозиції «верх – низ» та «рух угору – рух вниз» як аксіологічні маркери концепту «життя»

Бобро М. П. Опозиції «верх – низ» та «рух угору – рух вниз» як аксіологічні маркери концепту «життя». У статті проаналізовано особливості оцінної репрезентації концепту життя опозиціями «верх – низ» та «рух угору – рух вниз». Схарактеризовано специфіку національно маркованого негативного сприйняття низу на протизагу позитивній оцінці верху. Досліджено образи статичного перебування угору чи внизу, що метафоризують життєві стани (матеріальний, соціальний, психологічний), а також описано рух угору чи вниз як символ зміни такого стану. Виокремлено образи «небо», «рай», «земля», «крила», «голова», «ноги» як конкретизатори верху і низу.

Ключові слова: концепт «життя», верх, низ, рух, оцінка.

Бобро М. П. Оппозиции «верх – низ» и «движение вверх – движение вниз» как аксиологические маркеры концепта «жизнь». В статье проанализированы особенности оценочной репрезентации концепта жизнь оппозициями «верх – низ» и «движение вверх – движение вниз». Охарактеризована специфика национально маркированного негативного восприятия низа в противовес позитивной оценке верха. Исследованы образы статического пребывания наверху или внизу, которые метафоризируют жизненные состояния и положения (материальное, социальное, психологическое), а также описано движение вверх или вниз как символ изменения таких состояний. Выделены образы «небо», «рай», «земля», «крылья», «голова», «ноги» как конкретизаторы верха и низа.

Ключевые слова: концепт «жизнь», верх, низ, движение, оценка.

Bobro M. The Oppositions “Top – Bottom” and “Movement up – Movement down” as Axiological Markers of the Concept “Life”. The article analyses the peculiarities of the evaluative representation of the concept LIFE by the oppositions “top – bottom” and “movement up – movement down”. It points out the characteristic features of the nationally marked negative perception of the bottom as opposed to positive evaluation of the top. The images of static stay at the top or bottom that metaphorise social, psychological and moral-ethic dimensions of life are studied, among them such life states and phenomena as wealth–poverty, social status, freedom–subjugation, alcohol and drug addiction and such psychological characteristics as person’s mood, state of mind. The movement up or down is described as a symbol of changes in the above mentioned life states as well as a symbol of the biological aspects of a person’s life, which accentuates the correlations “movement up – illness”, “movement down – recovery”. Life states as represented by the metaphorical top and bottom are considered in the light of mythological and Christian beliefs of Ukrainian people. The images “sky”, “heaven”, “ground”, “wings”, “head”, “legs” are singled out as top–bottom specifiers.

Key words: the concept “life”, top, bottom, up, down, movement, evaluation.

Одним із важливих і перспективних напрямків сучасних лінгвістичних досліджень є аналіз образної репрезентації складників національної концептуальної картини світу з урахуванням базових її координат, до яких належать культурно значущі опозиції, зокрема «життя – смерть», «верх – низ», «свій – чужий», «тепло – холод» тощо. Метою нашої наукової розвідки є аналіз особливостей оцінної репрезентації концепту *життя* через опозиції «верх – низ» та «рух угору – рух вниз». Матеріал дослідження – лексичні та фразеологічні одиниці української мови на позначення життя, вилучені методом суцільної вибірки із словників української мови, зокрема таких, як «Словник української мови: В 11 т.»

(гол. редкол. І. Білодід, 1970–1980), «Фразеологічний словник української мови: Кн. 1, 2» (В. М. Білоноженко та ін., 1999), «Галицько-руські народні приповідки» (І. Франко, 1910), «Словник стійких народних порівнянь» (О. Юрченко, А. Івченко, 1993).

Опозиція «верх – низ» є однією з основних семантичних опозицій, що реалізуються в картинах світу різних народів. Вона належить до так званих орієнтаційних метафор. На думку Дж. Лакоффа та М. Джонсона, подібні уявлення пов’язані з особливостями будови нашого тіла та його функціонування у фізичному світі, що нас оточує. Орієнтаційні метафори надають концепту просторову орієнтацію, в нашому випадку, орієнтацію «верх» – «низ». Вони не є випадковими і базуються на фізичному та культурному досвіді

людини [7:14]. Верх наділений символічними ознаками «гарний», «благополучний», «родючий», «багатий», «життєвий», а низ характеризується ознаками «поганий», «скудний», «смертельний» [4:345].

В українській мові протиставлення «верх – низ» представлено двоюко: з одного боку, йдеться про рух угору чи рух униз, а з іншого – про локус, місце перебування. Відповідно, останнє є способом тропоморфного позначення певного фізичного, психологічного, морального чи соціального стану людини, а рух догори чи вниз символізує зміну такого стану. Власне образ руху репрезентує в першу чергу фізичний, біологічний вимір життя: стан «бути живим» (*ходити, бігати, чухати, шкандибати, топтати землю, топтати ряс, по світу ходити, по землі ходити*); смерть, помирання (*іти з цього світу, відійти у царство небесне, смерть прийшла, кінець прийшов*); фізичний стан (*ледве триматися на ногах; ноги не слухають; ледве ноги тягти; лежати трупом; лежати в недузі; відходити; вставати з ліжка; лежати пластом*); вік людини (*під стіл бігати, без штанів бігати; виходити з літ*). Метафори з образами *верх – низ* на позначення фізичних станів людини також постають у взаємозв'язку із компонентом руху. Наприклад, мовні одиниці діал. *спустетися* («бути при смерті»), *здбляти* («нездужати»), *занепадати* («важко захворіти, утрачати сили, здоров'я»); *падати з ніг, ледве голову підводити; стати на ноги; вставати з ліжка* відбивають кореляції «рух униз – хвороба», «рух угору – одужання». Проте найбільша кількість мовних репрезентантів опозиції *верх – низ* стосуються інших вимірів життя людини і акцентують здебільшого соціальні, психологічні й моральні його аспекти.

Соціальний вимір представлений такими ціннісними вимірами людського життя як *багатство / бідність, соціальний стан, воля / підкорення*. Опозиція «багатство – бідність» репрезентується протиставленням «рух угору – рух униз». Рух униз як символ погіршення матеріального стану представлений лексемами *підупадати, пропадати, приопастити*. Рух угору, відповідно, маніфестує покращення матеріального стану: *піднятися, вставати на ноги, підніматися на ноги*. Утім, багатство у координатах *верх – низ* передається не лише через динаміку. Лексема *раювати* актуалізує *рай* як конкретизатор поняття *верх* і символ заможного життя. Рай, як відомо, є символом красивої, благодатної та багатой землі; це вічнозелений сад, де родять золоті й срібні плоди та овочі, квітнуть луки, по яких течуть річки з медом і молочними берегами, там завжди повно райських яств, хліба і всього, «що лише може людина забажати» [3:493–494; 5:248; 6:195].

Соціальний стан людини, що характеризує її положення в ієрархії суспільних відносин, зображується за допомогою архетипового протиставлення верху й низу: чим краще положення людини в суспільстві, тим вона вище в ньому знаходиться, і навпаки. В основі такого протиставлення лежать маркери влади: верх (трон на підвищенні, гора тощо) – це місце правителя, вождя, царя тощо. Низ – місце підлеглих, народу (черні, простолюд). Звідси й образи руху вгору або вниз, що сигналізують про соціальну динаміку індивідуума: *підійматися, піти вгору, йти вгору, іти по висхідній, птах високого польоту, високо літати; падати, падати вниз, скотитися вниз, впасти з п'єдесталу*.

Мовним одиницям *підійматися, піти вгору, йти вгору, іти по висхідній*, які мають нейтральне або позитивне значення, протиставляються номінації *лізти вгору* (*по кар'єрі / по кар'єрних щаблях*), *дертися вгору*. Дієслова *лізти, дертися* позначають рух, що передбачає труднощі не лише для суб'єкта дії, а й для всього й усіх, хто знаходиться на шляху такого руху. Людина, яка «лізе» або «вибирається» вгору, зазвичай робить це, не зважаючи на оточуючих, часто за чужий рахунок. Прагнення досягти успіху будь-якою ціною не схвалюється в українській культурі, що підтверджується приміткою «зневажливо» у фразеологічних словниках. Окремо варто відзначити оцінні характеристики життя людини, яка змушена надмірно працювати. Номінації *і вгору глянути ніколи, не мати коли й угору глянути, не мати коли на небо глянути* відбивають співвідношення «верх, небо – Бог». Така робота і заклопотаність сприймаються негативно, адже дія «глянути вгору» кодує сенс «звернутися до Бога», «молитися», тобто надмірна робота призводить до порушення однієї з базових для народної свідомості потреб – Богоспілкування.

Опозиція «верх – низ» символізує протиставлення «воля – підкорення»: *не схилити чола, високо нести голову, високо тримати голову, вставати з колін; схилити голову, стояти на колінах; стати на коліна, гнути коліна, повзати на колінах колінопреклоніння*. В репрезентації цієї сфери життя людини соматизми *голова* та *ноги / коліна* реалізуються як відповідні конкретизатори «верху» і «низу». Такі кореляції пояснюються прямою аналогією з будовою тіла людини: голова є органом, що розташований зверху, а ноги – знизу. З іншого боку, у наведених вище прикладах відбиваються поведінкові стереотипи людини: вільна, впевнена в собі людина йде з «високо піднятою головою», у той час як людина, що підкоряється чийсь волі, «схиляє голову» та «стає на коліна».

Психологічний вимір життя людини репрезентується мовними одиницями на

позначення різних внутрішніх станів людини. В першу чергу, це настрій, душевний стан. Негативні конотації представлені динамічно, метафорою «рух униз» (*упадати* («тужити, жаліти»), *падкатися* («бідкатися, журитися»), *занепадати духом, упасти духом, упадати серцем, повісити носа, опускати вуха, опускати крила, повісити голову, опускати руки, руки опускаються*). Позитивні конотації представлені через «рух угору» (*підноситися духом, наче світ піднявся вгору*), але частіше статично, через місце перебування, а саме «верх»: *раювати, перебувати на сьомому небі, добре як у небі, так як би ми сі небо отворило, не чути землі під собою, не відчувати землі під ногами*.

Як бачимо, опозиція «верх – низ» співвідноситься із опозицією «небо – земля», яка належить до найархаїчніших космогонічних протиставлень. Небо, за віруваннями, є місцем перебування Бога й ангелів, там завжди все добре, бо Боже. Небо є уособленням раю як місця вічного, кращого життя. Фразема *перебувати на сьомому небі* відображає давні слов'янські міфологічні уявлення, згідно з якими небо є не одне, їх кілька. Видиме небо є лише частиною безмежжя, а саме на сьомому небі живе бог неба Сварог, що сприймався як владика світу. За християнськими віруваннями, земля є місцем вигнання людини із небес, символом тяжкої праці, покаяння та терпіння, через які очищається тіло і дух людини від гріхів перед вічним життям у раю [1:51–53; 2:331; 3:388–389; 5:124]. Утім, саме на землі проходить реальне, а не уявне (міфологічне, небесне, вічне) життя людини, тому номінації *відриватися від землі, вітати в хмарах, вітати в небесах, вітати у небесних сферах* відбивають психологічний стан людини, яка втрачає відчуття реальності. Крім того, земля асоціюється зі смертю, могилою (пор. *іти в землю, лягати в сиру землю, піти в могилу* тощо). Саме такі уявлення відбито у фразеологізмах *хоч живцем у землю лізь; хоч крізь землю йди; хоч провалися в безодню* на позначення відчаю, безвиході, а також у прокльонах, як от *щоб тебе сира земля пожерла; щоб ти в сирицю вбився; хай розверзеться під вами земля; най западеться в землю; щоб ти провалився; щоб ти крізь землю провалився тощо*. Слід звернути увагу на репрезентацію психологічного стану людини, яка знаходиться у невизначеному, непевному становищі. Така людина «зависає» десь між землею і небом, між «верхом» і «низом»:

висіти в повітрі, повиснути між небом і землею, зависати на середині, висіти на волосинці, повиснути на волоску.

Іншим корелятом опозиції «верх – низ» на позначення душевного стану людини є образ крил. Вони уособлюють можливість рухатись угору, до небес. Позитивно конотований образ руху вгору репрезентується фразеологічними одиницями *ростуть крила; крила вирости за плечима; відчувати крила за плечима; розгортати крила; розправляти крила*, що репрезентують стан надзвичайного душевного піднесення, натхнення, енергії. Антонімічним є образ руху вниз, що має негативну семантику: *опускати крила* («втрачати впевненість у собі»).

Морально-етичний вимір життя людини представлений асиметрично, адже актуалізується лише один компонент опозиції, а саме *низ*. Він відбиває небажані, негативні стани в житті людини, відхилення від морально-етичних норм: *опускатися* («ставати занедбаним, неохайним»), *упасти* («опуститися морально»), *спускатися на дно* («морально спустошуватися, опускатися»), *припадати до горілки, припадати до чарки*. У фразеологізмі *вклонятися чарці* метафора «руху униз» певною мірою перегукується із кореляцією «рух униз – підкорення». Людина, що постійно випиває, втрачає власну волю і стає залежною, «підкорюється» цій поганій звичці. Іншу пагубну звичку – вживання наркотичних речовин – репрезентовано мовними одиницями *висіти, висіти на голці*. В стані наркотичного сп'яніння, людина немов «відривається» від землі і «висить», втрачаючи відчуття реальності, існуючи певний час в уявному світі. Фразема *висіти на голці* відображає стан залежності, адже «висячи» на чомусь, людина втрачає можливість руху.

Отже, опозиція «верх – низ» є одним із базових образних репрезентантів концепту *життя* в українській національній картині світу. Її взаємозв'язок із категорією руху виявляється в опозиції «рух угору – рух униз». Метафоризація різних проявів життя через протиставлення верху і низу багато в чому спирається на давні вірування та уявлення українців. Перспективним видається подальше дослідження особливостей репрезентації концепту «життя» іншими культурно значущими образами й символами.

Література

1. 100 найвідоміших образів української міфології / [В. Завадська, Я. Музиченко, О. Таланчук, О. Шалак]. – К.: Орфей, 2002. – 448 с.
2. Войтович В. М. Українська міфологія / В. М. Войтович. – К.: Либідь, 2002. – 664 с.
3. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: словник-довідник / Віталій Вікторович Жайворонок. – Київ: Довіра, 2006. – 703 с.
4. Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / [под ред. Н. И. Толстого]. – Т. 1: А–Г. – М.: Международные отношения, 1995. – 578 с.

5. Словник символів культури України / За заг. ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, М. К. Дмитренко, В. В. Куйбіди. – К. : Міленіум, 2005. – 352 с.

6. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Юго-западный отдел: Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским. – Т. 1. – С.-Петербург, 1872. – 468 с.

7. Lakoff G. Metaphors we live by / G. Lakoff, M. Johnson. – Chicago, London : The University of Chicago Press, 1980. – 242 p.

УДК 811.161.2'373.7

О. Л. Заверющенко

*Національний аерокосмічний університет ім. М. С. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»*

Концепти слави й честі в українському весільному концептуальному полі

Заверющенко О. Л. Концепти слави й честі в українському весільному концептуальному полі.

У статті досліджуються концепти слави й честі в українському весільному концептуальному полі. На матеріалі фольклорних записів, діалектних словників, творів художньої літератури аналізується динаміка розвитку названих концептів, зокрема проводиться етимологічний аналіз лексем слава й честь, з'ясовуються їхні значення. Простежується зв'язок концептів слава й честь з іншими весільними концептами, такими, як пам'ять, воля, а також іншими моральними поняттями – сорому, чесності, безчестя. Визначається роль і місце цих концептів в українському весільному концептуальному полі.

Ключові слова: концепт, українське весілля, слава, честь, обряд.

Заверющенко О. Л. Концепты славы и чести в украинском свадебном концептуальном поле.

В статье исследуются концепты славы и чести в украинском свадебном концептуальном поле. На материале фольклорных записей, диалектных словарей, произведений художественной литературы анализируется динамика развития названных концептов, в частности проводится этимологический анализ лексем слава и честь, выясняются их значения. Прослеживается связь концептов слава и честь с другими свадебными концептами, такими, как память, воля, а также другими моральными понятиями – стыда, честности, бесчестия. Определяется роль и место этих концептов в украинском свадебном концептуальном поле.

Ключевые слова: концепт, украинская свадьба, слава, честь, обряд.

Zaveriushchenko O. L. Concepts of glory and honour in Ukrainian wedding's conceptual field.

In this article are investigated concepts of glory and honour in Ukrainian wedding's conceptual field which include concepts connected with wedding realities, participants of wedding action, moral categories and so on. The base of concepts consolidation are established in the article in common subgroup "Moral principles of behavior". On material of folklore records, dialectal dictionaries and dictionaries of modern Ukrainian, works of fiction the dynamics of development of the adopted concepts is analysed. Etymological analysis of lexemes glory and honour is conducted and their meanings are cleared up. Connection of concept glory is traced with other wedding concepts such as memory, will. Concept honour is connected with other moral principals as shame, honesty, chastity.

Great attention is paid to filling of the mentioned concepts by the morals which are intended for unmarried young people. These concepts are recommended by Ukrainian folk morals. A role and place of these concepts are defined in the Ukrainian wedding conceptual field for forming of the idea of pre-wedding normative young people's behavior, society moral principles, it's reaction to violation of Ukrainian folk morals.

Keywords: concept, Ukrainian wedding, glory, honour, ceremonies.

Концепти слави й честі, як і концепти совісті, гідності тощо, входять до українського весільного концептуального поля. Вербальне вираження названих понять перебуває в площині уявлень про моральну поведінку людини, у тому числі незаміжньої дівчини та хлопця, а також молодих. Під весільним концептуальним полем ми розуміємо сукупність концептів, які стосуються не тільки власне весільних обрядодій, але й дошлюбних стосунків молоді.

Українські та закордонні вчені (Т. Бернштам, М. Бігусяк, В. Борисенко, Хв. Вовк, Е. Гаврилюк, Б. Грінченко, О. Гура, Н. Здоровега, П. Литвинова-Бартош, І. Магрицька, О. Потебня, П. Романюк, М. Сумцов, В. Ужченко, В. Шевченко та ін.) присвятили свої дослідження весільним концептам, більшою мірою пов'язаним з весільними реаліями (піч, рушник, коровай) або учасниками весілля (батько, мати, князь, княгиня, дружка), меншою мірою увагу було приділено таким концептам, як щастя, доля, любов, слава, честь тощо, що групуються навколо моральних якостей людини. Вивчення останніх являє собою необхідний